

İCTİMAİ ELMLƏR

Mətanət Yusifova
Mingəçevir Dövlət Universiteti

İLK AZƏRBAYCAN PARLAMENTİ VƏ ONUN FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: Azərbaycan Cümhuriyyəti, parlament, siyasi hakimiyyət, qanunvericilik sistemi, Müsavat partiyası

Ключевые слова: Азербайджан Джемхуриййети, парламент, политическая власть, законодательная система, партия Мусават

Key words: Azerbaijan Republic, parliament, political power, legislation system, the party of Musavat

1918-ci il mayın 28-də elan edilən İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpa olunması istiqamətində atılan əhəmiyyətli addım olmaqla yanaşı, Azərbaycan xalqının müstəqil yaşamaq hüququnu və əzmini bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Bəyannamədə dövlətçiliyin əsaslarının əks olunduğunu nəzərə alsaq, onda bu sənədi AXС-nin qanunvericilik sisteminin hüquqi əsasını təşkil edən və faktiki olaraq Əsas Qanun gücünə malik Konstitusiyaya aktı kimi səciyyələndirmək olar. Bəyannamənin siyasi-hüquqi əhəmiyyəti həm də ondan ibarət idi ki, o, yeni dövlətin siyasi sisteminin (demokratik, parlament idarəçiliyi formasında respublika, ali dövlət hakimiyyət orqanları sistemi, hökumətin qanunvericilik orqanı qarşısında məsuliyyəti), daxili və xarici siyasətinin, milli siyasətinin əsaslarını müəyyənləşdirirdi.

Azərbaycan xalqı bütün islam dünyasına ilk dəfə olaraq cümhuriyyətçilik məfkurəsini gətirmiş, bununla müstəmləkə zülmü altında yaşayan dindəş millətlərə də modern dövlət yaratmaq nümunəsi, azadlıq və demokratiya dərsi vermişdi. Tarixən İslam dünyasında mövcud olan bütün dövlətlər, əsasən, dini və ya sülalə zəminində qurulduğu halda, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İslam coğrafiyasında dünyəvi təməl üzərində qurulan ilk milli dövlət idi.

Əgər Cümhuriyyətin yaradılmasına qədər Müsavat partiyası başda olmaqla Azərbaycan milli hərəkatının başlıca vəzifəsi “Azərbaycan fikrini yalnız xaricdə deyil, daxildə də isbat etmək”dən ibarət idisə, Cümhuriyyətin yaradılması ilə artıq xalqın zəhnində Azərbaycan istiqlalı fikri möhkəm yer tutmuşdu. İndi əsas məqsəd “felən mövcud olan Azərbaycan istiqlalının hüquqca möhkəmləşməsi, xaricdə müdafiəsi, daxildə təşkili” üçün çalışmaqdan ibarət idi. [2, s.51-52].

Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu prosesi çox mürəkkəb və ağır vəziyyətdə həyata keçirilirdi. Ölkənin siyasi mərkəzi olan Bakı şəhəri və Bakı qəzası

milli dövlətçiliyə qarşı barışmaz mövqedə duran bolşevik-daşnak tərkibli Bakı Xalq Komissarları Sovetinin əlində idi. Qəzalarda, xüsusən Şuşa, Zəngəzur, Vedibasar və başqa yerlərdə erməni quldur dəstələri türk-müsəlman əhalisinə qarşı amansız vəhşiliklərini davam etdirirdilər. Bakı neftini ələ keçirmək uğrunda xarici qüvvələr arasında rəqabət daha da kəskinləşmişdi, bütün region üçün yeni təhlükə - bolşevik Rusiyasının təcavüzü təhlükəsi yaxınlaşmaqda idi.

Qarşıda isə çox ciddi vəzifələr dururdu. 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçən Azərbaycan Milli Şurası və Hökuməti burada burjua-mülkədar və klerikal dairələrin ciddi müqaviməti ilə üzləşdilər. Milli Şuranın və hökumətin demokratik üzvlərinə qarşı çıxış edən bu dairələr o zaman Gəncədə yerləşən türk qoşun hissələrinin komandanı Nuri paşanı da öz tərəflərinə cəkərək Milli Şuranın buraxılmasını tələb etdilər. AXC rəhbərliyi yeni qazanılmış müstəqilliyi qorumaq naminə müvəqqəti olaraq demokratiya prinsipindən geri çəkildi və iyunun 17-də Milli Şuranın buraxılması, bütün qanunverici və icra hakimiyyətinin isə yenidən təşkil edilən Müvəqqəti hökumətə verilməsi haqda qərar qəbul etdi [3, s.12].

Olduqca mürəkkəb və ağır şəraitdə geniş miqyaslı dövlət quruculuğu ilə məşğul olmaq çox çətin idi. Buna görə də hökumət ilk növbədə ölkədə sabitliyi və qayda-qanunu təmin etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Fövqəladə şəraiti nəzərə alan Azərbaycan hökuməti 1919-cu il iyunun 19-da ölkədə hərbi vəziyyət elan etdi və bu qərara əsaslanan Daxili İşlər naziri iyunun 23-də hərbi dövrün qanunlarının tətbiq edilməsi haqqında xüsusi qərar qəbul etdi.

Bu dövrdə hakimiyyət strukturlarının yaradılması və dövlət aparatının normal fəaliyyətinin təmin edilməsi də dövlət quruculuğu sahəsində qarşıda duran əsas vəzifələrdən idi. 1918-ci il iyunun 21-də qəbul edilən “Dövlət bayrağının təsis edilməsi haqqında” qərar yeni dövlətin rəmzlərini müəyyənləşdirmək istiqamətində atılan ilk addım oldu. Həmin qərara uyğun olaraq Azərbaycanın dövlət bayrağı, üzərində ağ aypara və ağ səkkiz guşəli ulduz həkk olunmuş qırmızı fondan ibarət idi [4, s.13]. Sonralar, Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 9 noyabr tarixli qərarı ilə bu bayraq yaşıl, qırmızı və göy rənglərdən ibarət, üzərində ağ aypara və səkkiz guşəli ulduz həkk edilmiş bayraqla (müasir Azərbaycan Respublikasının bayrağı) əvəz olundu [3, s.25].

Gəncədə fəaliyyət göstərirdiyi dövrdə AXC hökumətinin qarşısında duran əsas məsələ Bakının bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad edilməsi idi. Bu məqsədlə ordu quruculuğuna xüsusi diqqət yetirilmiş, hərbi nazirlik yaradılmışdı. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı şəhərinin düşməndən azad edilməsində və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində Qafqaz İslam Ordusu ilə yanaşı Azərbaycanın milli hərbi qüvvələri də böyük rol oynamışdılar.

Suverenliyini qorumağa nail olan Cümhuriyyət hökuməti dövlət quruculuğu siyasətini əzmlə davam etdirmiş, qısa zaman kəsiyində ali hakimiyyət orqanları formalaşdırılmış və bu orqanların funksional fəaliyyəti təmin olunmuşdur. Bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardan biri Parlamentin yaradılması idi. Məlum olduğu kimi, İstiqlal Bəyannaməsinin sonuncu, VI bəndinə əsasən Azərbaycan Milli Şurası ümumi seçkilər əsasında təşkil edilən Müəssislər Məclisinin yaradılmasına qədər fəaliyyət göstərməli idi. Altı ay ərzində Müəssislər Məclisinə seçkilərin ke-

çirilməsi və bütün səlahiyyətlərin ona verilməsi Milli Şuranın səlahiyyətlərinin Müvəqqəti Hökumətə verilməsi haqqında 1918-ci il 17 iyun tarixli qərarla da nəzərdə tutulurdu. Hökumət Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında qanun hazırlamaq məqsədilə oktyabrın 21-də xüsusi Komissiya yaratdı. Həm ölkə daxilində cərrəyan edən proseslər, həm də beynəlxalq şərait qısa müddət ərzində xalqın iradəsini əks etdirən ali təmsilçilik və qanunvericilik orqanının yaradılmasını tələb edirdi. Belə şəraitdə yenidən öz fəaliyyətini bərpa etmiş Milli Şura 1918-ci il noyabrın 20-də Azərbaycan Parlamentinin yaradılması haqqında qanun qəbul etdi. Bu qanun əsasında formalaşdırılan Azərbaycan Parlamenti 1918-ci il dekabrın 7-də öz fəaliyyətinə başladı.

"Azərbaycan" qəzetinin baş redaktoru Ü.Hacıbəyli Azərbaycan Parlamentinin açıldığı gün çap etdirdiyi "Tarixi günümüz" adlı məqaləsində yazırdı: "Bu, o gündür ki, Azərbaycan türklərinin Milli Məclisi, Milli Şurası açılıb. Azərbaycan təkmil bir hökumət şəklinə girir. Yüz - yüz əlli sənə bundan əvvəl müxtəlif xanlıqlardan ibarət olan Azərbaycan torpağının rus istilasından qazandığı bir mənfəət oldu ki, bu torpaq üzərində qurulmuş olan saxta və əməli hüquqlarını silib süpürdü və bu gün xilas olub da iki milyon nüfus ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti namını daşımağa kəsbi-ləyaqət etdi. Belə olan surətdə, deməli, qəlbimizdə bəslədiyimiz ümid – parlamanımızdır. Və ümidvarıq ki, cavan parlamanımız bu ümidimizin hüsulü yolunda var qüvvəsilə çalışacaq və Vətənimizin istiqlal və azadlığına birinci səbəb olacaqdır" [1, s.42].

Hökumətin təşkil ölkədəki partiyalararası münasibətlərdən asılı idi və bu, parlamentdəki siyasi qüvvələr nisbətini də əks etdirirdi. Parlamentdə heç bir partiya mütləq çoxluğa malik deyildi və hökumət koalisiya əsasında, əksər partiyaların iştirakı ilə formalaşdırılırdı (məhz bu səbəbdən də tez-tez hökumət böhranı baş verirdi). Baş nazir vəzifəsinə namizəd Parlamentin sədri tərəfindən irəli sürülür və namizəd səs çoxluğu qazandıqda hökuməti təşkil edirdi. Parlamentin etimad göstərmədiyi təqdirdə isə hökumət istefaya gedirdi.

Müvəqqəti hökumətin başçısı F.X.Xoyski Parlament fəaliyyətə başladıqdan sonra hökumətin istefaya getdiyini, bütün hakimiyyət səlahiyyətlərinin qanunverici orqana verildiyini elan etdi. Fraksiya sədrləri ilə məsləhətləşmələrdən sonra təzə hökumətin formalaşdırılması yenidən F.X.Xoyskiyə tapşırıldı və 1919-cu il dekabrın 25-də o, III hökumət kabinetini təşkil etdi.

Cümhuriyyət hökumətinin fəaliyyətində dövlət quruculuğu, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının təşkil məsələləri mühüm yer tuturdu. Hökumətin mətbu orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin 1919-cü il 8 oktyabr tarixli nömrəsində qeyd olunurdu ki, dövlət mexanizmi o zaman uğurla fəaliyyət göstərə bilər ki, ölkədə hökumətin bütün tədbirlərini həyata keçirən düzgün inzibati quruluş və güclü icra hakimiyyəti olsun. Ona görə də hökumətin birinci əsas vəzifəsi yeni həyat şərtlərinə uyğun olaraq bu məsələnin tənzimlənməsindən ibarət idi.

AXC-nin normal fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanları yaradılmışdı. Ölkədə xarici siyasət, maliyyə, hərbi, ədliyyə, maarif, səhiyyə, sosial-təminat, əməyin mühafizəsi, nəzarət, nəqliyyat, gömrük, sərhəd mühafizəsi və s. sahələrdə müstəqil icra orqanları fəaliyyət göstərirdi. Hər

bir nazirliyin fəaliyyəti xüsusi əsasnamə ilə tənzimlənirdi. Nazirliklər öz səlahiyyətləri çərçivəsində icbari qərarlar, əmrlər və təlimatlar verirdilər.

Azərbaycan hökuməti dövlət sərhədlərinin və ərazi bütövlüyünün müdafiəsi məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdi. Azərbaycan dövlətinin sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsi, qonşu dövlətlər, xüsusən Ermənistanla ərazi münaqişələri, zəruri hərbi gücün olmaması, maliyyə və maddi vəsaitlərin çatışmaması bu sahədə ciddi çətinliklərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Sərhəd zonalarında quldurluq və qarətçilik geniş yayılmışdı. Bütün bunlara qarşı səmərəli mübarizə aparılmış və artıq 1919-cu ilin əvvəllərində sərhəddə vəziyyət normallaşmağa başlamışdı.

Öz fəaliyyəti ərzində Azərbaycan Parlamenti ictimai həyatın ən müxtəlif sahələrinin inkişafını nəzərdə tutan bir sıra əhəmiyyətli qanunlar qəbul etmişdi. Bu qanunlar sırasında “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında”, “Mətbuat haqqında”, “Hərbi məhkəmələr haqqında”, “Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında”, “Müəssisələr Məclisinə Seçkilər haqqında”, “Dövlət Bankı haqqında”, “Sərhəd Mühafizəsinin təşkili haqqında” və s. qeyd etmək olar.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri getdikcə möhkəmlənir və inkişaf edir, ən müasir parlament mədəniyyəti formalaşır. Qanunlar qızgın və işgüzar fikir mübadiləsi şəraitində müzakirə edilir, özü də yalnız üçüncü oxunuşdan sonra qəbul olunurdu.

Azərbaycanın siyasi sistemində həmin dövrün bütün ideoloji baxışlarını (liberal, sosialist, millətçi, mərkəzçi) ifadə edən partiyalar və təşkilatlar fəaliyyət göstərirdi. Bu partiya və təşkilatlar həm də özlərinin partiya və qrup maraqlarından və ideoloji baxışlarından çıxış edirdilər.

Azərbaycanın siyasi səhnəsində Müsavat partiyası aparıcı rol oynayırdı. Bundan başqa, bu partiyanın siyasi platformasını dəstəkləyən bir sıra xadim də var idi ki, siyasi-hüquqi baxışlarına görə onları milli-demokratik düşərgəyə aid etmək olar. Bu sırada F.X.Xoyski, Ə.M.Topçubaşov, Behbud Ağa Cavanşir, Mirzə Əsədullayev, Yusif Əhmədzadə kimi görkəmli şəxsiyyətlər yer almışdı. Onlar Cənubi Qafqaz Seymində bitərəflərin demokratik qrupu kimi fəaliyyət göstərmiş, Cümhuriyyət parlamenti formalaşdıqdan sonra isə onun tərkibində bitərəflər fraksiyasını yaratmışdılar.

Hökumətin fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, ölkədə və dünyada hökm sürən mürəkkəb şəraitə baxmayaraq, o, qarşıda duran vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gələrək, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, iqtisadi, siyasi islahatların aparılması, dövlət quruculuğu, ordu quruculuğu, mədəniyyət, təhsil, xarici siyasət sahəsində bir sıra uğurlar əldə etmişdi.

1991-ci ildə yenidən müstəqilliyinə qovuşan Azərbaycan Respublikası özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquqi varisi elan etməklə, həm də onun dəyərlərinə və ənənələrinə sadiqliyini ortaya qoydu. Cümhuriyyətin atributlarını bərpa edən müasir Azərbaycan Respublikası hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu yolu ilə gedərkən həm də milli tarixi dəyərlərə, o cümlədən Cümhuriyyətin modern dövlətçilik prinsiplərinə söykənir. Cümhuriyyətin qarşısına qoyduğu, lakin bir çox obyektiv və subyektiv səbəblərdən həllinə nail ola bilmədiyi vəzifələr

bu gün Azərbaycan Respublikasında uğurla həyata keçirilmiş və keçirilməkdədir. Azərbaycan demokratik inkişaf yolunu tutmuş, eyni zamanda dünya birliyinə inteqrasiya olunan, sözün əsil mənasında müstəqil dövlətdir. Əslində bu, Cümhuriyyət liderlərinin uğrunda mübarizə apardıqları idealların həyatiliyinin təsdiqidir.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan" qəzeti, 1918-ci il, 7 dekabr
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild, Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998
3. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. (Сборник документов). Издательство «Азербайджан», 1998
4. Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг., Баку. ЭЛМ, 1998

Summary

The First Azerbaijan Parliament and its Activity

The article analyzes the activities of the parliament of the Azerbaijan Democratic Republic and the process of creating a government by the efforts of the Musavatists and non-partisans. Despite the fact that there were changes in the composition of the cabinet of ministers, the parliament always took the decisions necessary for the people and the nation. The author notes the fact that after the proclamation of sovereign Azerbaijan, the current government proves loyalty to the traditions and values of the Democratic Republic.

Резюме

Первый Азербайджанский Парламент и его деятельность

В статье анализируется деятельность первого парламента Азербайджанской Демократической Республики. Рассматривается процесс создания правительства усилиями мусаватистов и беспартийных. Несмотря на то, что довольно часто происходили изменения в составе Кабинета Министров, парламент всегда принимал необходимые для нации решения. Автор отмечает тот факт, что после провозглашения суверенного Азербайджана сегодняшнее правительство доказывает верность традициям и ценностям Демократической Республики.

Rəyçi: dos.S.Əliyeva